УДК [904.4:725.182](477.43)”12/16” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.15

П. О. Нечитайло, Є. Ю. Левінзон, П. А. Болтанюк

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО БАСТІОНУ СТАРОГО ЗАМКУ (ПІЛЬНА БРАМА) В КАМ’ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В 2019 році

У статті опубліковано результати археологічних досліджень, проведених внаслідок обвалу частини стіни Північного бастіону Старого замку в районі колишньої Пільної брами в м. Кам’янець-Подільський. Увагу зосереджено на описі стратиграфічної ситуації, конструктивних особливостей виявлених фортифікаційних об’єктів (укріплення чорноліської культури, залишки Пільної брами та підземної бойової галереї), археологічного матеріалу, представленого знахідками західнотрипільської і чорноліської культур, доби середньовіччя — раннього модерного часу XIII—XVII ст.

Ключові слова: *Старий замок, Пільна брама, стратиграфія, фортифікація, кераміка, західнотрипільська культура, чорноліська культура, доба середньовіччя, ранній модерн.*

У лютому 2018 р. стався обвал стіни північно-західного кута Північного бастіону Старого замку, на північ від башти Рожанки (рис. 1). Розміри руйнування склали 7,7 м по висоті та 11,8 м по довжині, площею 90,86 м^2. Попередні результати нещодавно опубліковані (Нечитайло, Болтанюк, Старенький 2019); ця публікація покликана детальніше висвітлити отриману інформацію, зокрема і щодо рухомого археологічного матеріалу.

Це не перший обвал стіни в цьому місці, подібний вивал трапився також ще на початку XX ст. Історично цей оборонний вузол замку утворився у середині XVI ст., коли військовий інженер і будівничий Іов Претфус збудував нові ворота до замку, що отримали назву Пільна брама (Jabłonowski 1882). Як зауважував напис на брамі, її реставрували в 1771 р. за часів польського короля Станіслава II Августа Понятовського, через що вона отримала назву на його честь (Prusiewicz 1915, s. 99). А вже в

© П. О. НЕЧИТАЙЛО, Є. Ю. ЛЕВІНЗОН, П. А. БОЛТАНЮК, 2022

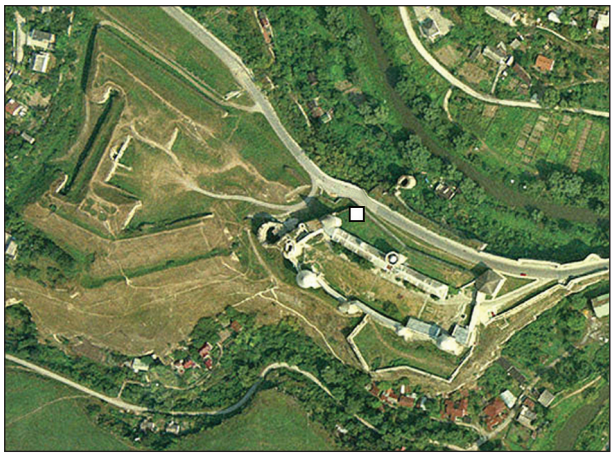

Рис. 1. Місце обвалу стіни

1876 р. Пільну браму або ж браму Станіслава Августа розібрали з метою розширення дорожнього шляху (Сецинский 1895, с. 104).

Вид брами та прилеглої території можна побачити на планах 1673—1679 рр. та 1684 р., фрагменти яких подано у публікації (рис. 2). Внутрішню забудову цієї ділянки укріплень замку також дають кілька відомих описів (Мошак 2012; Михайловський 2008, с. 103—104). Так, в описі замку 1572 р. згадано «браму від поля», яка мала звід з двома колодками, якими цей звід замикали. Окрім брами були ворота двоїсті. Над брамою згадуються муровані сіни, ізба, кімната «spotrzabna» (туалет), коморка в сінях, під сіньми магазин мурований. В ізбі було два вікна з ґратами залізними і шибки скляні в олові дрантиві, в кімнаті вікно із залізними ґратами. Також на горі, в сінях були двері, що вели до тайника, котрими ходили до Дитинця із Пригородка. Біля брами описується ізба му-

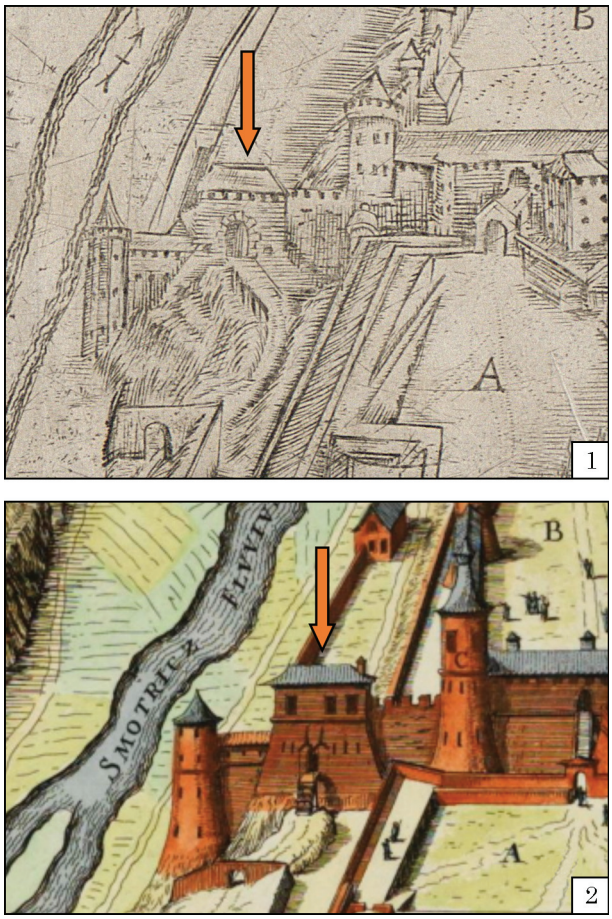

Рис. 2. Зображення Пільної брами: 1 — мідьорит Кипріяна Томашевича 1673—1679 рр.; 2 — план 1684 р. Джованні Джакомо де Россі

рована, де мешкав воротний, а навпроти цього приміщення розміщувалась лазня мурована. Під нею згадується коморка, біля якої був потайник, що вів до криниці, яка розміщувалась у башті Водній (Мошак 2012, с. 117).

Як зауважила О. А. Пламеницька, Пільну браму звели на плані прямокутника 8,0 × 21,0 м, вона мала тричастинну структуру, а її південна частина в основі мала реконструйовану І. Претфусом башту Стару Рожанку (Пламеницька 2012, с. 352).

Археологічні дослідження ділянки вперше провела група науковців під керівництвом Є. М. Пламеницької. У 1965 р. було закладено кілька шурфів та розкоп з північного боку башти Рожанка. Вона ж провела масштабні земляні роботи в районі Пільного мосту (Пламеницька 2012, с. 359, іл. 276). З північного та східного боків башти було відкрито кам'яні стіни на глибину 2,5 м. Сам розкоп поглибили до рівня 7,5 м, але материка не було досягнуто. Дослідження 1979—1980 рр. дали можливість стверджувати, що міст мав шість кам'яних пілонів, поєднаних верхньою дерев'яною конструкцією (Пламеницька 2012, с. 358).

Цікавим було також те, що під час археологічних досліджень у південно-західній частині замку було виявлено доволі архаїчну за виглядом групу керамічних виробів, датовану О. А. та Є. М. Пламеницькими IX—X та X—XI ст. (Пламеницька 1999, с. 37, іл. 45). Щоправда, у примітках до статті, автори зазначали, що ця кераміка викликала «суперечливе датування», а М. П. Кучера, надаючи дослідницям допомогу, датував ці знахідки в межах XIV ст. (Пламеницька 1999, с. 68).

У 2008 й 2010 рр. кілька розкопів на Північному бастіоні заклали з ініціативи О. А. Пламеницької. Керівником археологічної частини проєкту була Л. І. Виногродська (Виногродська, Болтанюк 2010; 2012). Один з розкопів було закладено якраз біля башти Рожанки, вздовж східного муру Північного бастіону (Пламеницька 2012, с. 106, іл. 60). Профіль розкопу 3 2010 р. відображений у загальній стратиграфії (рис. 3: 6).

У 2018 р. розроблено проєкт протиаварійних робіт (головний архітектор — А. О. Поліщук), згідно з яким були передбачені такі заходи:

- демонтаж існуючого мурування залишків стіни та фундаментів проектної ділянки;
- відновлення втраченої ділянки стіни мурів шляхом влаштування нової підпірної кам'яної (масивної) конструкції, з влаштуванням перев'язки кладки;
- забезпечити додаткову жорсткість та цілісність мурування проектної та західної ділянки мурів, влаштувавши монолітні залізобетонні пояси;
- влаштування вертикального планування та організованої системи водовідведення з тераси Північного двору з пристінним дренажем підпірної стіни.

У рамках цих заходів виконавець робіт здійснював виїмку ґрунту за обвалом стіни. Ґрунт виймали вручну й технічними засобами. Процес здійснено у два етапи. Під час першого було пройдено 1—1,2 м ґрунту за завалом стіни, у південному напрямку до башти Рожанки (рис. 4—5). Під час другого етапу відбулось поглиблення у південному напрямку ще на 1—1,3 м. Загалом, ґрунтові нашарування за завалом стіни було вибрано на відстань 2—2,5 м (див. далі: рис. 7). Оскільки західний кут стіни Північного дворику постраждав найбільше, вибірка ґрунту в цьому місці була здійснена на більшу глибину, ніж зі східного боку обвалу.

Археологічний нагляд за протиаварійними роботами включав власне нагляд за вибіркою ґрунту, серію горизонтальних та вертикальних зачисток, фото- й графічну фіксацію, вибірку рухомого матеріалу.

Найбільшу інформативну цінність мала вертикальна зачистка в місці обвалу стіни, що проводилась двічі.

Було зафіксовано два стратиграфічні профілі. Профіль 1 зафіксував стратиграфічну картину у нижній частині стіни (рис. 4—5). Він дав змогу простежити конфігурацію валу чорноліської культури і можливе укріплення доби енеоліту.

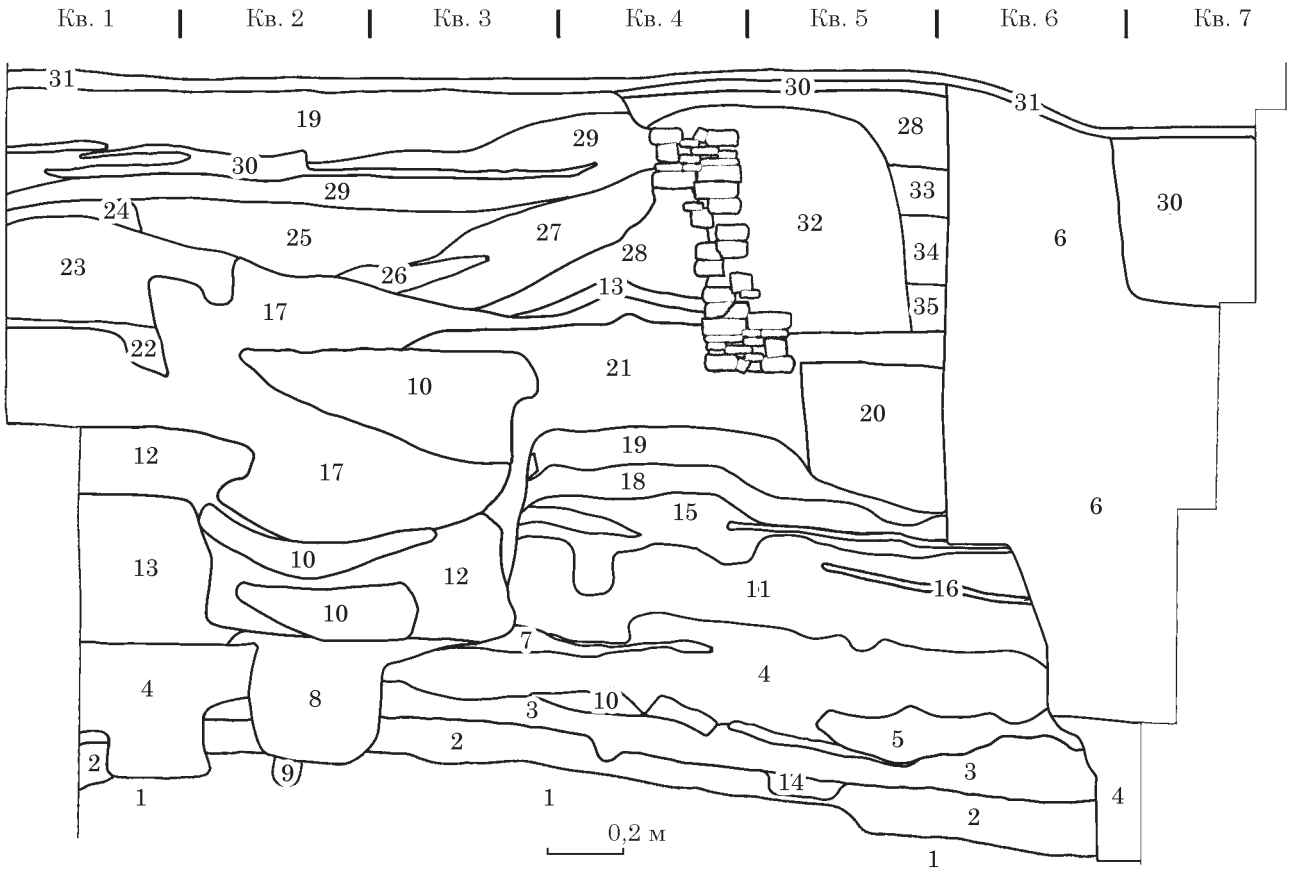

Рис. 3. Стратиграфія профілю по лінії захід—схід місці проведення протиаварійних робіт на Північному бастіоні Старого Замку (*виконали: П. А. Болтанюк, О. В. Омельченко)*: 1 — материкова порода (ромушина); 2 — сіро-зелений шар, трипілля; 3 — темно-сірий шар, трипілля; 4 — чорнозем із вкрапленнями горілого дерева, обмазки, гравію; 5 — яскраво-помаранчевий дисперсний горілий шар (суглинку?), чорноліська культура; 6 — засипка траншеї 2010 р.; 7 — сіро-зелений шар; 8 — заповнення ями 1; 9 — стовпова яма, трипільська культура; 10 — скупчення каміння; 11 — шар битого каміння, утворений при поглибленні рову; 12 — мішаний чорнозем із камінням; 13 — ромушина; 14 — стовпова яма від частоколу, чорноліська культура; 15 — суміш глини, горілого дерева і гравію; 16 — темний горілий шар; 17 — чорнозем із дрібним камінням; 18 — коричневий ґрунт, насичений тлілим деревом; 19 — сірий ґрунт; 20 — суміш сірого ґрунту з гравієм; 21 — сіро-зелений шар із вугликами, обмазкою, горілим деревом; 22 — глина з камінням; 23 — сірий шар ґрунту з камінням; 24 — темний ґрунт; 25 — сіро-коричневий ґрунт із камінням; 26 — ґрунт зі щебенем; 27 — сіро-коричневий ґрунт; 28 — будівельне сміття; 29 — сірий ґрунт із гравієм, вугликами й кістками; 30 — глина; 31 — шар дерну; 32 — бойова (крита) галерея; 33 — сірий ґрунт із гравієм; 34 — сіро-коричневий ґрунт; 35 — темно-сірий ґрунт

Профіль 1 було зафіксовано фотографічно під час першого етапу виїмки ґрунту (рис. 4—5).

Профіль 2 зафіксовано після другого етапу вибірки ґрунту за стіною (див. далі: рис. 7). Фіксація відбувалась за допомогою фото та креслення профілю в масштабі 1 : 20 (рис. 3).

У квадратах 1—2 і частково 3 територія відображала сліди перепланувань у пізньосередньовічний та модерний час. Тут фіксувались підсипки з чорноземного і суглинкового ґрунту та окремі скупчення бутового каменю (рис. 3: 10). Давні шари та конструкції були вибрані до рівня горизонту чорноліської культури. Тут фіксувалось вирівнювання денної поверхні мішаним суглинком (рис. 3: 7). Із горизонту 7 простежено «запуск» ями 1 (рис. 3: 8). У її заповненні фіксувались фрагменти кераміки другої половини XV — першої половини XVI ст. Яма 1 була «впущена» в шар західнотрипільської культури (далі — ЗТК) та перерізала шар гравійно-галечного ґрунту осадового походження, що лежав над материковою скелею (рис. 8).

У західній частині зрізу давні шари були краще збережені. Цьому сприяло існування підземної бойової галереї, яка з'єднувала башту Рожанку та Пільну браму (рис. 3: 32). Між західною стінкою галереї та підпірною стіною бастіону, в місцях між розкопами Л. І. Виногродської збереглися непошкоджені ділянки культурних шарів (рис. 3: 28, 33, 34).

У квадраті 7, та західній частині квадрату 6, між східною стіною підземної бойової галереї та західною стіною Північного дворику Старого замку, у 2008 р. було закладено траншею під керівництвом Л. І. Виногродської (рис. 3: 6). Траншеєю було пройдено глибину на понад 5 м і досягнуто крайньої нижньої точки битої скелі, що була викинута на верхівку валу чорноліської культури при поглибленні давнього рову у пізньосередньовічний час. На фото добре видно

Рис. 4. Зачистка шару середнього Трипілля етапу BI та фортифікаційних конструкцій чорноліської культури на першому етапі вибірки ґрунту

Рис. 5. Рів та вал чорноліської культури на першому етапі зачистки

білий пісок, яким підсипана долівка траншеї (рис. 6). Цей пісок фактично залягає над перепаленими конструкціями чорноліського валу.

Зведена стратиграфічна ситуація виглядала наступним чином (рис. 3). Над скельною монолітною породою залягав шар гравійно-галечного ґрунту осадового походження (передматерик, «ромушина»). Над ним фіксувався шар ЗТК етапу BI. Він плавно розділявся на два прошарки (рис. 3: 2, 3). Над передматериковою породою залягав сірозелений суглинок, який перекривав темно-сірий суглинок. Шари 1—3 було простежено по всій довжині стратиграфічного зрізу (рис. 3).

Над горизонтом 3 фіксувався шар перевідкладеного гравійно-галечного ґрунту (рис. 3: 10). Шар гравійно-галечного ґрунту, що перекривав горизонт ЗТК середнього етапу BI може бути інтерпретований, як залишки валу енеолітичного часу, щоправда вже пізнього етапу CII. У стратиграфічному розрізі спостерігається чітке пониження горизонту середнього Трипілля та гравійно-галечної підсипки, що його перекриває, у західному напрямі.

Це дає підстави для обережного припущення, що перше фортифікаційне укріплення (відділене від наступних значним проміжком часу) в цьому місці могло виникнути в кінці доби енеоліту. На цьому зауважували також і автори досліджень 2008 і 2010 р., коли конструкцію ровів вдалось зафіксувати детальніше (Овчинников та ін. 2014). Втім, не виключено, що зафіксована нами підсипка горизонту ЗТК

Рис. 6. Північно-західний кут на фінальному етапі зачистки

Рис. 7. Фінальна зачистка профілю по лінії захід—схід

та його штучне пониження при формуванні рову та валу могло бути зроблене і в пізніші часи, вже населенням чорноліської культури. Для ствердної відповіді на це питання потрібні дослідження ширшою площею.

Над шаром перевідкладеного гравійно-галечного ґрунту фіксувався шар чорнозему з вкрапленням горілого дерева, обмазки, гравію, кісток тварин та кераміки чорноліської культури (рис. 3: 4). Шар фіксувався у квадратах 3—6. У західній частині квадрату 3 і квадраті 2 шар перерізала яма 1 другої половини XV — першої половини XVI ст. (рис. 3: 8; 8: 1).

У квадраті 1 та східній частині квадрату 2 було виявлено яму 2 прямокутної форми з незначними заокругленими підбоями стінок у приденній частині (рис. 3: 4; 8: 2). Вона була запущена з горизонту 4. Заповнення ями — кістки тварин, фрагменти обмазки, деревного вугілля, гравію та кераміки чорноліської культури IX—VIII ст. до н. е.

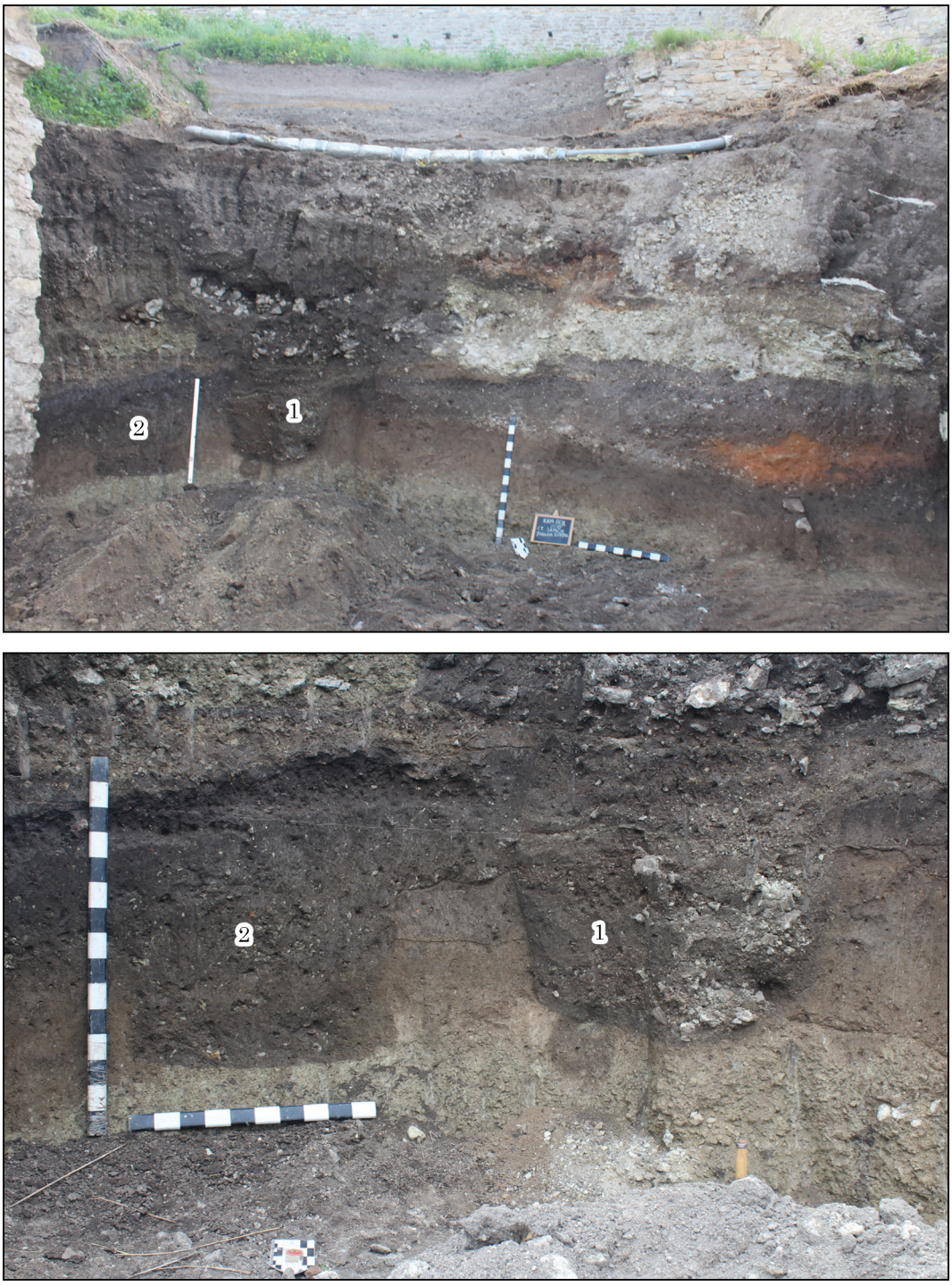

Рис. 8. Ями 1 і 2

На гребені валу та по лінії падіння рову ранньозалізного віку спостерігався яскраво-помаранчевий дисперсний горілий шар (суглинку?) чорноліської культури. Подібні залишки паленини фіксуються на більшості досліджених городищ цього часу у Подністров'ї. У квадраті 5 зафіксована яма від частоколу (рис. 3: 14).

Отже, в стратиграфічному профілі було зафіксовано фрагмент укріплення чорноліської культури IX—VIII ст. до н. е. Вдалось простежити конструкцію рову, валу та частоколу, зокрема перший добре простежувався в профілі I (рис. 4—5). Це співпадає з попередніми припущеннями А. Ф. Гуцала (Гуцал, Болтанюк 2007).

Над шаром чорноліської культури фіксувався шар битої скелі потужністю понад 1 м (рис. 3: 11). У верхній частині його розділяв прошарок горілого дерева. Над шаром битої скелі у квадратах 4—5 та, східній частині квадрату 6 фіксувався шар суміші глини, горілого дерева, гравію та сірого попелу (рис. 3: 15). Над ним у західній частині фіксувався прошарок спаленого дерева (рис. 3: 16). Ці шари перекривав коричневий горизонт, насичений тлілим де-

ревом (рис. 3: 18). Шари 15, 16, 18, а також перевідкладені шари, що залягали біля західної стіни підземної бойової галереї (рис. 3: 33—35) були насичені матеріалами XIV—XVI ст.

Вищезгаданий шар битої скелі (рис. 3: 11) утворився під час реконструкції замку, поглиблення рову і підвищення валу не раніше XIV ст. На валу існували залишки якоїсь споруди, будованої з дерева з використанням суглинку, про що свідчать шари 15, 16, 18. Споруда була зруйнована під час будівництва Пільної брами і появи підземної бойової галереї, що з'єднувала браму з баштою Рожанкою.

Поглиблення рову та підвищення замкового валу у XIV — першій половині XVI ст. проходило в два етапи. Про це свідчить горілий прошарок, що розділяє шар битої скелі (рис. 3: 11, 16).

Верхні шари зі східного боку підземної бойової галереї сформовані будівельними підсипками XVII—XIX ст. Із західного боку підземної бойової галереї фіксувались гумусовані шари, насичені каменем та матеріалами XIV—XVI ст. (рис. 3: 33—35). Також у цих шарах траплявся перевідкладений матеріал другої половини XIII ст., чорноліської та західнотрипільської культур.

Узимку, під час додаткових земляних робіт, що були пов'язані із закладенням залізобетонного поясу для укріплення стіни, нагляд продовжився. Було зафіксовано шар горілих фортифікаційних конструкцій чорноліської культури. Їхні сліди прилягають впритул до північної стіни башти Рожанка і мають яскраво-помаранчевий колір, як і в конструкції валу. Вони були частково зруйновані при побудові башти.

Також слід звернути увагу на підмурок башти Рожанка. Він не округлої форми. Виявлений фрагмент мав вигляд прямої лінії з орієнтацією південний захід — північний схід. Можливо, що це сліди прямокутної башти, на існування якої вказувала Є. М. Пламеницька. Нею ж було зафіксовано сліди цієї ймовірної башти під час шурфування периметру Рожанки.

Рухомий матеріал, зібраний у результаті нагляду за протиаварійними роботами на Північному бастіоні Старого замку поділяється на наступні культурно-хронологічні групи:

- матеріали ЗТК;
- матеріали чорноліської культури;
- матеріали другої половини XIII — початку XV ст.;
- матеріали другої половини XV — XVI ст.
- матеріали XVII—XVIII ст.

Матеріали Кукутень-Трипілля. Серед енеолітичного матеріалу було виявлено досить значну кількість керамічних виробів та знарядь праці, що відносяться до ЗТК. Більша частина знахідок (зокрема і з шару ЗТК, що лежав in situ; рис. 3: 2, 3) відноситься до кінця етапу BI / Кукутень A3—A4. І лише поодинокі перевідкладені фрагменти кераміки слід відносити до фіналу ЗТК — етапу CII (гординештська локальна група кінця IV — початку III тис. до н. е.).

Зазначимо на тому, що артефакти Кукутень-Трипілля виявляти почали на території замкового мису, ще починаючи з розкопок 1959—1960 рр. поблизу башти Папської (Шкурко 2017, с. 57). Надалі траплялись такі знахідки і Є. М. Пламеницькій та І. С. Винокуру у 1960-х рр. в районі башти Денної (Пламеницкая 1978, л. 17). Проте, вже тільки матеріалам, виявленим під час робіт 2008 і 2010 рр. (під керівництвом Л. І. Виногродської, опрацювання енеолітичних знахідок проводив Е. В. Овчинников) було надано гідну увагу і опубліковано (Овчинников та ін. 2013; 2014).

Проаналізувавши виявлений матеріал, дослідники дійшли висновку щодо наявності трьох хронологічних горизонтів Кукутень-Трипілля (два для середнього та одного для пізнього етапів): кераміка із заглибленим орнаментом етапу BI (борисівська група), розписна кераміка етапу BI—II (заліщицька група) і власне кераміка пізнього етапу CII (гординештська група) (Овчинников та ін. 2013, с. 15—16). У наступній публікації матеріали найранішої верстви вже було атрибутовано як ті, що відносяться до типу Озаринці (Овчинников та ін. 2014, с. 56).

Зафіксована у 2019 р. стратиграфічна ситуація (знахідки кераміки із заглибленим та розписним орнаментом знаходились спільно в шарі) та співвідношення з іншими синхронними пам'ятками регіону Середнього Дністра та Пруто-Дністровського межиріччя (наприклад: Палагута 2016), дали нам змогу зробити певні уточнення до висновків вищезгаданих дослідників. Попередньо ми можемо говорити про наявність двох горизонтів: середнього Трипілля кінця етапу BI та кінця етапу CII гординештської локальної групи.

Щодо заліщицької групи етапу BI—II, то орнаментальних особливостей та форм посуду характерних для неї ми не зустріли (принаймні серед матеріалів 2019 р.), як то бомбоподібні кубки з гірляндами і тангентами, амфори з лійчастими вінцями, шоломоподібні покришки, тощо і загалом невеликий відсоток у комплексах кераміки із заглибленим орнаментом (Виноградова 1983, с. 14—41). Натомість ми виявили велику кількість кераміки із заглибленим орнаментом, кухонний посуд із домішкою шамоту чи жорстви, доволі архаїчні стилі розпису і типи посуду (розписні посудина на піддоні і двоярусна посудина), що не зустрічаються на заліщицьких поселеннях.

Подібні ж зразки посуду (як розписні, так й із заглибленим орнаментом) на Дністрі було виявлено, наприклад, на поселеннях Дарабани II (Passek 1935, p. 86), Поливанів Яр III_2 (Попова 2003, с. 79—80, 83) тощо. Проте, для остаточного вирішення проблеми відносної хронології Старого замку І та його місця серед інших пам'яток регіону актуальним і необхідним вбачаємо повне опрацювання керамічного комплексу (що накопичувався у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника з 1959 р.) і продовження широкомасштабних археологічних досліджень.

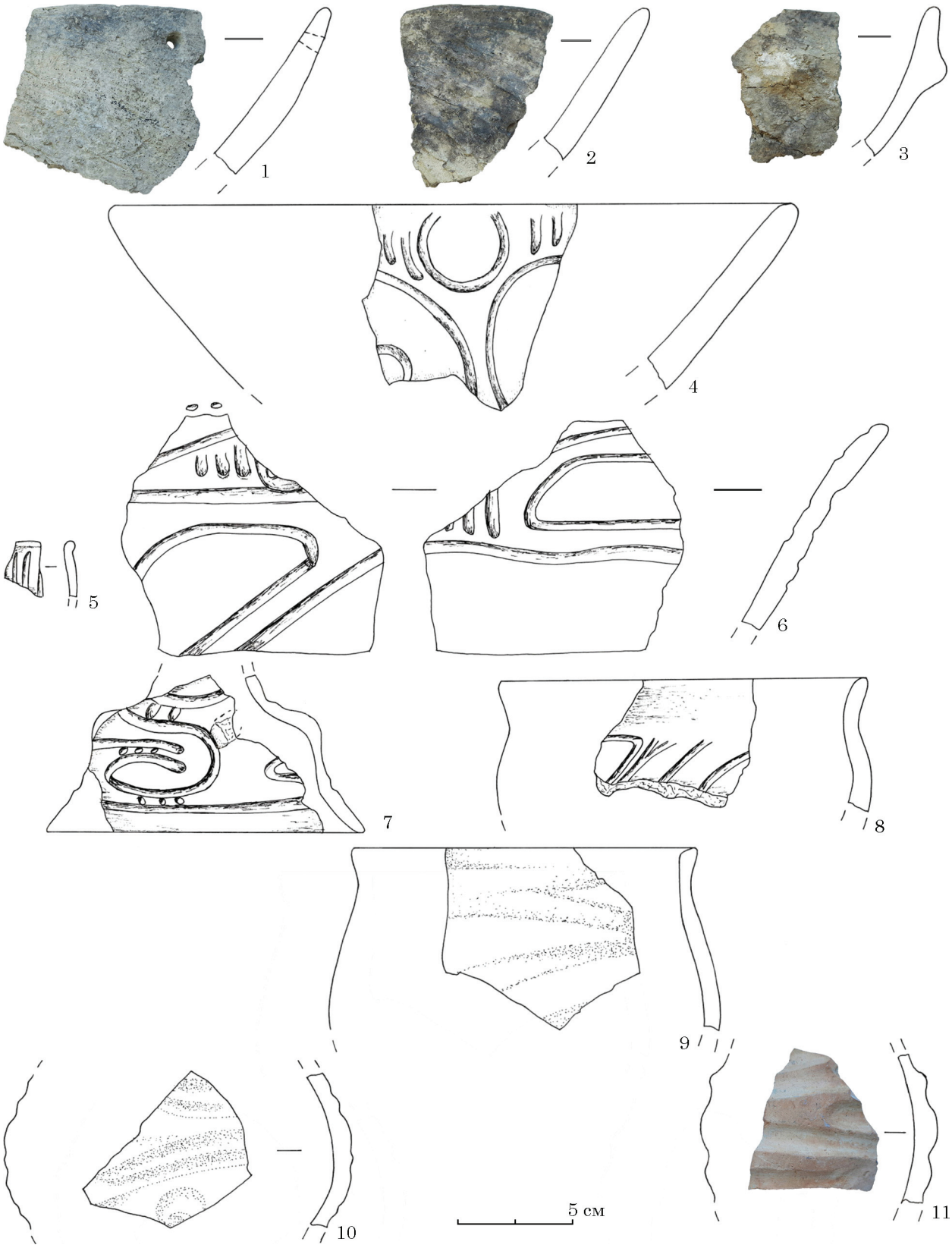

Рис. 9. Кераміка західнотрипільської культури етапу BI (виконав Є. Ю. Левінзон)

Комплекс етапу BI складається з кераміки трьох категорій. Перша: група кухонного посуду представлена черепками, випаленими у відновному середовищі, колір черепка здебільшого неоднорідний, сірого, коричневого, чорного кольорів та їх відтінків. Тісто містить значну домішку шамоту або жорстви. Трапляються поодинокі фрагменти з рустованою поверхнею, більшість же має шерехату поверхню, або з пальцевими розчосами, внутрішня поверхня

нерідко добре загладжена. Переважна більшість знахідок представлені фрагментами мисок (рис. 9: 1—3), нерідко декорованих наліпами зовні (рис. 9: 3), що у свою чергу продовжують ранньотрипільсько-прекукутенські традиції. Один з фрагментів (рис. 9: 1) містить сліди давнього ремонту — просвердлений отвір.

Друга група столового посуду із заглибленим орнаментом, представлена черепками випаленими як в оксидаційному, так й у відновному середовищі. Спектр кольорів також широкий: різних відтінків помаранчевого, сірого, чорного, бежевого. Присутні як екземпляри, що були виготовлені з відмуленої глини з невеликою домішкою дрібнофракційного піску, так і ті, тісто яких містить домішку жорстви, товченого вапняку або шамоту.

Заглиблений орнамент утворений або прогладженими вузькими лініями (рис. 9: 4—8; рис. 10: 8), або канелюрами (рис. 9: 9—11), зрідка траплялись і відбитки штампу (рис. 10: 10). Композиції заглибленого орнаменту являють собою концентричні кола, дуги та дуги, що заходять одна за одну, горизонтальні лінії, вертикальні лінії, «ялинку» тощо. Поверхня шерехата, загладжена або лощена. Канельований посуд виготовляли з більш якісної глини, поверхня гарно залощена. Загалом група представлена кубками (рис. 9: 5; 10: 8, 10), мисками (рис. 9: 4, 6), покришкою (рис. 9: 7) та іншими посудинами.

Третя група: столова кераміка з розписною поверхнею або без розпису. Фрагменти посудин без розпису були виявлені в невеликій кількості, випалені у відновному або оксидаційному середовищі, тісто як і у попередній групі також різноманітне. Розписні посудини були здебільшого випалені в оксидаційному середовищі та набули теракотового або бежевого кольорів. Тісто траплялось з домішкою шамоту, товченого вапняку або добре відмулене з невеликою домішкою дрібного піску.

Поверхня у переважній більшості ангобована, часто лощена. Розпис здебільшого поліхромний двох варіантів. Перший: на білому фоні малювали чорні лінії, утворені між ними проміжки заповнювались штриховкою з червоних ліній (рис. 10: 2, 5, 6), подібним є варіант із суцільною заливкою проміжків червоною фарбою (рис. 10: 1, 3, 4); другий: на червоному фоні зображали білий малюнок, який окреслювали чорними лініями (рис. 10: 9). Зустрічався меншою мірою також і біхромний розпис (червона або чорна фарба на світлому ангобі чи природному тлі). Стилістично пізнішим є перевідкладений фрагмент грушоподібної посудини (рис. 10: 7), тут на червоному тлі чорні лінії обведені білими, а великі проміжки в малюнку заповнені білою сіткою.

Серед орнаментальних композицій виокремлюються меандрові, спіральні, геометричні тощо. Група представлена посудиною на піддоні (рис. 10: 1), двоярусною посудиною (рис. 10: 4), кубками (рис. 10: 5, 6, 9), грушеподібною посудиною (рис. 10: 7) тощо.

Серед відходів виробництва і знарядь праці виявлено 2 нуклеуси, 3 пластини, 2 відщепи та 1 скобель. Сировиною слугував туронський (чорний волинський) або сеноманський кремінь сірого кольору. Слід відзначити також знахідку сокирки довжиною 8,3 см, виконаної з опоки. Це типова клиноподібна сокира характерна для середнього Трипілля. З огляду на крихкість навряд чи нею працювали.

Знахідки етапу СІІ менш чисельні та представлені кухонним і столовим посудом. До першої категорії відносяться миски сірого та коричневого кольорів, випалені у відновному середовищі. Тісто з домішкою товченої черепашки. Мають косозрізаний край, декоровані різними видами шнурового та ямкового орнаменту (рис. 10: 11, 12).

Столовий посуд представлений декількома окатаними фрагментами стінок горщиків з великими горизонтальними провушинами, випаленими в оксидаційному середовищі, глина відмулена.

Матеріали чорноліської культури. Набагато менш чисельна група знахідок. Слід відзначити фрагмент посудини зі складним прокресленим орнаментом (рис. 10: 13). У ямі 2 трапилось кілька ретушованих пластин з кременю, обмазка, кістки тварин та дрібнофрагментований ліпний посуд.

Матеріали другої половини XIII — першої половини XV ст. Найбільше знахідок цього періоду знаходилось у вцілілих шарах між західною стіною бастіону і підземною галереєю (рис. 3: 33—35). В основному, це фрагменти горщиків. Представлені типом III за класифікацією розробленою на основі закритого комплексу з Польського ринку, 29 — П'ятницької, 12 (рис. 11: 3, 5; Нечитайло, Оногда 2021). Також є горщики близькі до типу IV з черепком, що відноситься до групи А (рис. 11: 1, 4). Горщики з таким профілем зустрічались в об'єкті другої половини XIII — першої половини XV ст. по вулиці Татарській 17/1 (Старенький, Левінзон 2021).

Матеріали другої половини XV — XVI ст. Широко представлені фрагментами сироглиняних горщиків, макітер та глеків. Горщики овоїдних форм, вінця короткі, вертикальні, відхилені під кутом 45°, оформлені у вигляді масивного напівкруглого валика різних модифікацій та напівкруглою виїмкою під накривку (рис. 12). Макітри цього періоду мають конічну форму з рівновідхиленими від денця стінками. Вінця пласкі, широкі, сформовані під кутом 45° по відношенню до стінок. Нижче вінець — гострокутний виступ-валик для зручного носіння виробу. Верхня частина стінок рифлена (рис. 13).

Глеки представлені кількома фрагментами традиційних форм із широкою ручкою з трьома пальцевими вдавленнями та гострокутним зламом вінець (рис. 14: 1, 3). До кінця XVI ст. можна віднести фрагмент ручки кухля з підполив'яним розписом червоною фарбою на жовтому тлі (рис. 14: 4). Цим же часом можна продатувати фрагмент ножа з

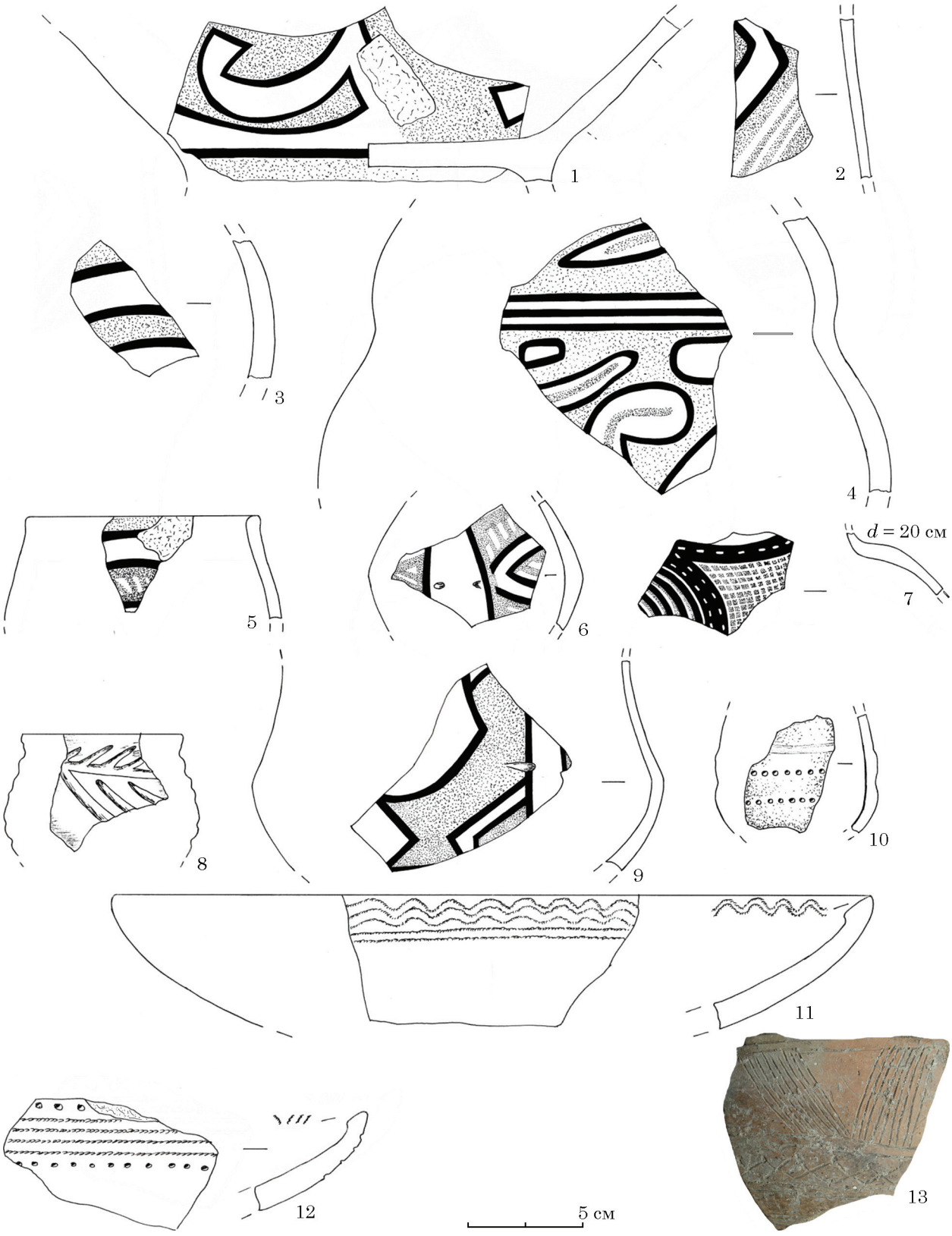

Рис. 10. Кераміка західнотрипільської культури: 1—10 — етап BI; 11, 12 — етап CII; 13 — чорноліська культура (виконав Є. Ю. Левінзон)

подвійною витою ручкою (рис. 15: 6) та інші залізні вироби. Зокрема, неатрибутований предмет у вигляді напівкругу з шипом посередині, викутого із подвійного металевого дроту (рис. 15: 3). Усі вищевказані знахідки, а також фрагмент кам'яного ядра відносяться до часу існування у цьому місці Пільної брами та її попередників.

Матеріали XVII ст. представлені невеликою кількістю знахідок з верхніх шарів. Знайдено дрібні фрагменти кахель, кам'яного деко-

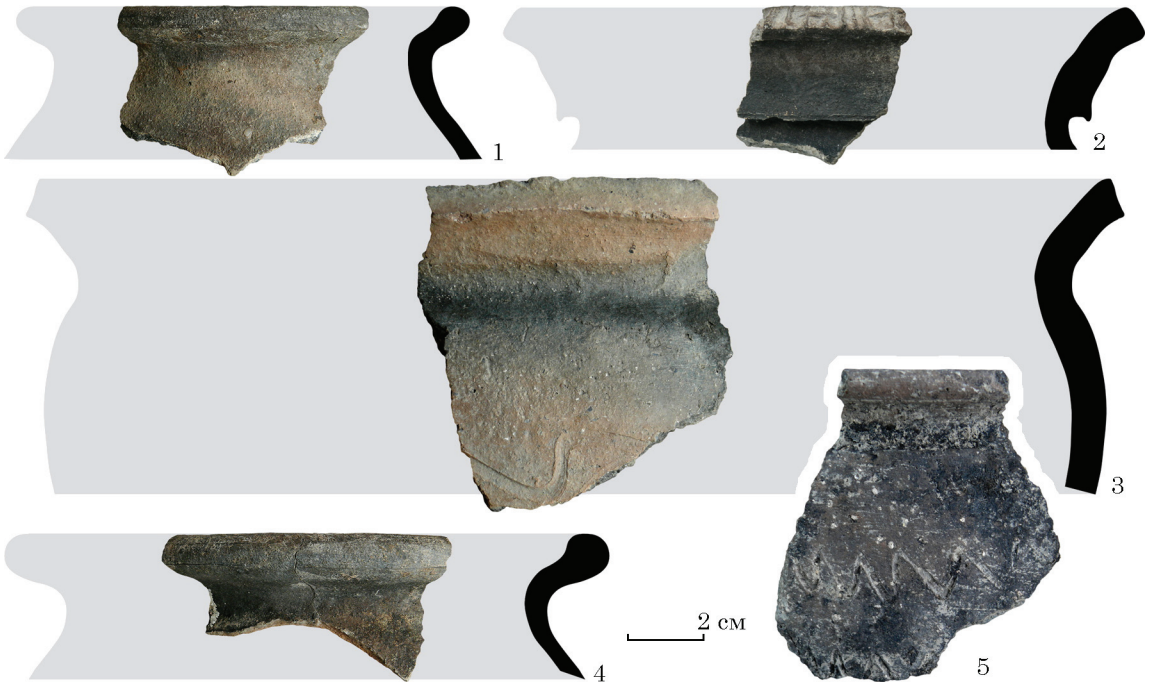

Рис. 11. Фрагменти горщиків другої половини XIII — першої половини XV ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)

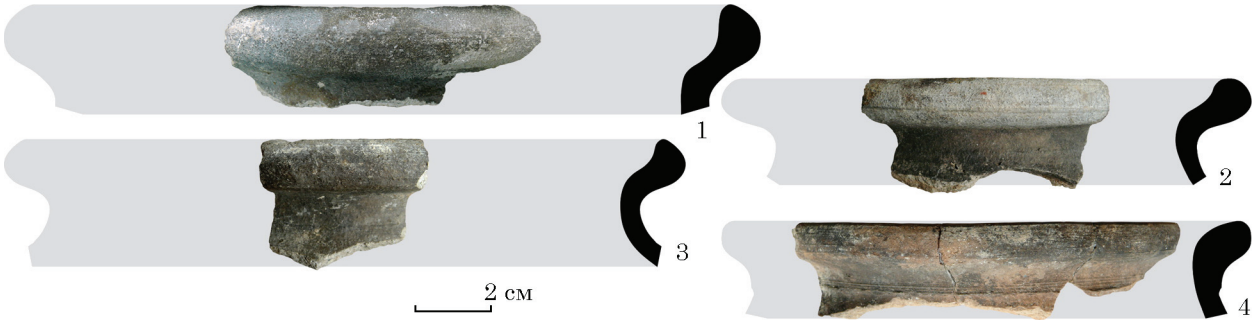

Рис. 12. Фрагменти горщиків другої половини XV — першої половини XVI ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)

Рис. 13. Фрагменти макітер другої половини XV — першої половини XVI ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)

Рис. 14. Фрагменти посуду XV—XVII ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)

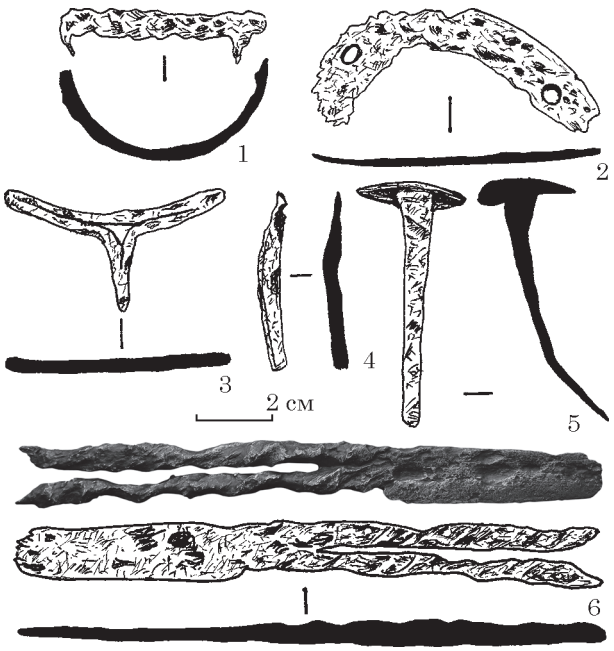

Рис. 15. Залізні вироби XV—XVII ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)

ру. Типовим є фрагмент тарілки з абстрактним розписом по крисах на білому тлі під поливою (рис. 14: 5). Також до цього періоду відносяться знахідки двох підківок для взуття (рис. 15: 1, 2).

Порівняно невелика кількість знахідок пояснюється тим, що в цьому місці неодноразово проводились земляні, будівельні роботи та археологічні дослідження.

Висновки. У результаті археологічного нагляду за протиаварійними роботами в місці обвалу стіни у північно-західному куті Північного бастіону Старого замку було виявлено ряд важливих археологічних об'єктів, зафіксовано різноманітний археологічний матеріал, що дозволило підбити такі підсумки:

1. Активне використання території розпочинається за доби енеоліту. Над материковою породою виявлено шар західнотрипільської культури, етапу BI. У перекидному стані знайдено також декілька фрагментів кераміки етапу CII, можливо, що до цього часу відносяться перші укріплення на цій території.

2. Над горизонтом ЗТК було виявлено конструкцію рову, валу та частоколу чорноліської культури IX—VIII ст. до н. е.

3. Фортифікаційні конструкції IX—VIII ст. до н. е. перекривав шар битої скелі. Цей шар був утворений під час реконструкції замку, що супроводжувалась поглибленням рову та підвищенням валу. Ці роботи відбулись у XIV — першій половині XVI ст.

4. У середині XVI ст. будується Пільна брама та підземна бойова галерея. Будівництво останньої законсервувало давні горизонти, які ми простежили нижче рівня її залягання.

5. На початку XVIII ст. із західного боку було збудовано стіну, основа якої була впущена в давній рів. Подібну картину зі ступінчатою конфігурацією основи стіни раніше було зафіксовано під час археологічних робіт на Руській брамі.

Подяки. Автори висловлюють слова безмежної подяки І. О. Старенькому (к. і. н.), Д. В. Тимчуку (співробітник ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України), О. В. Омельченку (співробітник ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України) за активну участь у польових і камеральних роботах, інтерпретації стратиграфічної картини.

Також за цінні поради та консультації автори щиро вдячні О. В. Дяченку (к. і. н., ст. н. с. ІА НАН України), Д. І. Желазі (аспірант ІА НАН України), Я. М. Яковишиній (к. і. н., м. н. с., Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича).

ЛІТЕРАТУРА

Виноградова, Н. М. 1983. *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры (периодизация, хронология, локальные варианты).* Кишинёв: Штиинца.

Виногродська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2010. Археологічні дослідження Північного бастіону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008—2010 рр. В: *Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура (Кам'янець-Подільський, 23—25 вересня 2010 р.).* Тернопіль: Астон, с. 102-104.

Виногродська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2012. Елементи фортифікації Північного бастіону Старого замку Кам'янець-Подільського. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 2, с. 126-130.

Гуцал, А. Ф., Болтанюк, П. А. 2007. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці 2007 р. В: *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22—23 листопада 2007 р.).* Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 205-209.

Михайловський, В. М. 2008. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*, 18, с. 98-116.

Мошак, М. І. 2012. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 2, с. 115-117.

Нечитайло, П., Болтанюк, П., Старенький, І. 2019. Археологічне обстеження в районі брами Пільної Старого замку Кам'янець-Подільського 2019 року. *Археологія & Фортифікація України*, 9, с. 120-126.

Нечитайло, П., Оногда, О. 2021. Керамічний комплекс другої половини XIII — першої половини XV ст. з досліджень у Кам'янці-Подільському. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, 6, с. 136-179.

Овчинников, Е., Виногродська, Л., Болтанюк, П. 2013. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастіон) м. Кам'янець-Подільський. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 3, с. 10-17.

Овчинников, Е., Виногродська, Л., Болтанюк, П., 2014. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля. *Археологія & Фортифікація України*, 4, с. 54-61.

Палагута, И. В. 2016. *Трипольская культура в начале развитого периода (BI): относительная хронология и локальные варианты памятников*. Киев: О. Філюк.

Пламеницкая, Е. 1978. *Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XIII—XVII вв. — замка в г. Каменце-Подольском (по материалам 1968—1969 гг.).* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968—69/106.

Пламеницька, О., Пламеницька Є. 1999. Кам'янець-Подільський — місто на периферії Римської імперії. Найдавніша урбаністична структура і фортифікації. *Пам'ятки України. Історія та культура*, 4, с. 1-80.

Пламеницька, О. А. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний-ранньомодерний час).* Кам'янець-Подільський: Абетка.

Попова, Т. А. 2003. *Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции Трипольской культуры в Среднем Поднестровье*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН.

Сецинский, Е. И. 1895. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание.* Киев: С. В. Кульженко.

Старенький, І., Левінзон, Є. 2021. Приватне житло другої половини XIII — початку XV ст. з археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському по вулиці Татарській, 17/1. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, 6, с. 121-135.

Шкурко, С. К. 2017. *Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952—1974 рр.).* Кам'янець-Подільський: Медобори-2006.

Jabłonowski, A. 1882. Zamek Kamieniecki u schylku pierwszej polowy XVI wieku. Regestr wszego budowania wokrąg i zewnątrz zamku Kamienieckiego tak nowo murów murowanych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wywożenie przekopów zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kasztelana bełzkiego etc pomierzane. Roku 1544. *Przeglad bibliografijezno-archeologiczny*, III, s. 11-30.

Passek, T. 1935. *La Céramique Tripolienne.* Известия ГАИМК, 122. Москва; Ленинград: Соцэкгиз.

Prusiewicz, A. 1915. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijow; Warszawa: Leon Idzikwski.

REFERENCES

Vinogradova, N. M. 1983. *Plemena Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia v period rastsveta tripolskoi kultury (periodizatsiia, khronologiia, lokalnye varianty).* Kishinev: Shtiintsa.

Vynohrodska, L. I., Boltaniuk, P. A. 2010. Arkheolohichni doslidzhennia Pivnichnoho bastionu zamku u m. Kam'ianets-Podilskyi u 2008—2010 rr. In: *Aktualni problemy arkheolohii. Tezy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii na poshanu I. S. Vynokura (Kam'ianets-Podilskyi, 23—25 veresnia 2010 r.).* Ternopil: Aston, s. 102-104.

Vynohrodska, L. I., Boltaniuk, P. A. 2012. Elementy fortyfikatsii Pivnichnoho bastionu Staroho zamku Kam'ianets-Podilskoho. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*, 2, s. 126-130.

Hutsal, A. F., Boltaniuk, P. A. 2007. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Kam'ianets-Podilskoi fortetsi 2007 r. In: *Materialy XII Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii (22—23 lystopada 2007 r.).* Kam'ianets-Podilskyi: Oiium, s. 205-209.

Mykhailovskyi, V. M. 2008. Opysy kam'ianetskoho ta letychivskoho zamkiv 1613 r. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu: Istorychni nauky*, 18, s. 98-116.

Moshak, M. I. 2012. Opys kam'ianetskoho zamku 1572 roku, yak nove dzherelo dlia vyvchennia skladu ta ustroiu serednovichnoi zamkovoi zalohy ta oboronozdatnosti mista. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*, 2, s. 115-117.

Nechytailo, P., Boltaniuk, P., Starenkyi, I. 2019. Arkheolohichne obstezhennia v raioni bramy Pilnoi Staroho zamku Kam'ianets-Podilskoho 2019 roku. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*, 9, s. 120-126.

Nechytailo, P., Onohda, O. 2021. Keramichnyi kompleks druhoi polovyny XIII — pershoi polovyny XV st. z doslidzhen u Kam'iantsi-Podilskomu. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 6, s. 136-179.

Ovchynnykov, E., Vynohrodska, L., Boltaniuk, P. 2013. Keramika Kukuten-Trypillia z terytorii Staroho zamku (Pivnichnyi bastion) m. Kam'ianets-Podilskyi. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*, 3, s. 10-17.

Ovchynnykov, E., Vynohrodska, L., Boltaniuk, P., 2014. Do pytannia pro fortyfikatsiini sporudy na poselenniakh Kukuten-Trypillia. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*, 4, s. 54-61.

Palaguta, I. V. 2016. *Tripolskaia kultura v nachale razvitogo perioda (VI): otnositelnaia khronologiia i lokalnye varianty pamiatnikov*. Kiev: O. Filiuk.

Plamenitskaia, E. 1978. *Otchet ob arkhitekturno-arkheologicheskikh issledovaniiakh pamiatnika arkhitektury XIII—XVII vv. — zamka v g. Kamentse-Podolskom (po materialam 1968—1969 gg.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968—69/106.

Plamenytska, O., Plamenytska Ye. 1999. Kam'ianets-Podilskyi — misto na peryferii Rymskoi imperii. Naidavnisha urbanistychna struktura i fortyfikatsii. Pam'iatky Ukrainy. *Istoriia ta kultura*, 4, s. 1-80.

Plamenytska, O. A. 2012. *Castrum Camenecensis. Fortetsia Kam'ianets (piznoantychnyi-rannomodernyi chas)*. Kam'ianets-Podilskyi: Abetka.

Popova, T. A. 2003. *Mnogosloinoe poselenie Polivanov Iar. K evoliutsii Tripolskoi kultury v Srednem Podnestrove*. Sankt-Peterburg: MAE RAN.

Setsinskii, E. I. 1895. *Gorod Kamenets-Podolskii. Istoricheskoe opisanie*. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Starenkyi, I., Levinzon, Ye. 2021. Pryvatne zhytlo druhoi polovyny XIII — pochatku XV st. z arkheolohichnykh doslidzhen u Kam'iantsi-Podilskomu po vulytsi Tatarskii, 17/1. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 6, s. 121-135.

Shkurko, S. K. 2017. *Arkheolohichna karta mista Kam'iantsia-Podilskoho (za materialamy doslidzhen 1952—1974 rr.)*. Kam'ianets-Podilskyi: Medobory-2006.

Jabłonowski, A. 1882. Zamek Kamieniecki u schylku pierwszej polowy XVI wieku. Regestr wszego budowania wokrąg i zewnątrz zamku Kamienieckiego tak nowo murów murowanych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wywożenie przekopów zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kasztelana bełzkiego etc pomierzane. Roku 1544. *Przeglad bibliografijiezno-archeologiczny*, III, s. 11-30.

Passek, T. 1935. *La Céramique Tripolienne*. Izvestiia GAIMK, 122. Moskva; Leningrad: Sotsekgiz.

Prusiewicz, A. 1915. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijow; Warszawa: Leon Idzikwski.

P. O. Nechytailo, Ye. Yu. Levinzon, P. A. Boltaniuk

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE TERRITORY OF THE NORTHERN BASTION OF THE OLD CASTLE (PILNA GATE) IN KAMIANETS-PODILSKYI IN 2019

The paper presents the results of archeological research inspired by the collapse of part of a wall at the Northern Bastion of the Old Castle in the area of the former Pilna Gate in Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region. This paper contains the description of the recorded stratigraphic situation, design features of the discovered fortifications (fortification of the Chornoliska culture, the remains of the Pilna Gate and the underground battle gallery), archaeological material presented by the findings of the Western Trypillia and Chornoliska cultures, Middle Ages — early Modern time of the 13th—18th centuries.

As a result of archeological observations of anti-accident works at the site of the collapsed wall in the north-western corner of the North Bastion, a number of important archeological sites were discovered, and various archeological material was recorded. This makes possible the following conclusions:

1. Active use of the territory started during the Eneolithic period. A layer of the Western Trypillia culture, stage BI, was found above the virgin rock. Several overplaced fragments of ceramics of the CII stage were also found.

2. Lowering of the Eneolithic horizon in the western direction and the discovery of a stone backfill above it (rubble) put the question of the existence of the first fortification on this territory during the Late Trypillia stage CII.

3. Above the horizon of the Western Trypillia culture the construction of a moat, a rampart and a picket fence of the Chornoliska culture of the 9th—8th centuries BC was discovered.

4. Fortification structures of the 9th—8th centuries BC were covered with a layer of broken rock. This layer was formed during the reconstruction of the castle which was accompanied by deepening of the moat and raising of the rampart. These works are dated to the 14th — first half of the 16th century.

5. In the middle of the 16th century The Pilna Gate and the underground battle gallery were built. The construction of the underground gallery preserved ancient horizons which we traced below the level of its occurrence.

6. In the beginning of the 18th century on the west side a wall was built, the base of which was let into the ancient moat. A similar situation with a stepped configuration of the base of the wall was previously recorded during archaeological work on the Ruska Gate.

Keywords: Old Castle, Pilna Gate, stratigraphy, fortification, ceramics, Western Trypillia culture, Chornoliska culture, Middle Ages, Early Modern time.

Одержано 12.05.2022

БОЛТАНЮК Петро Анатолійович, магістр історії, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Кам'янець-Подільський, Україна.
BOLTANIUK Petro, Master in History, Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3751-6532, e-mail: arxeolog.militari@gmail.com.

ЛЕВІНЗОН Євгеній Юрійович, магістрант, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна; молодший науковий співробітник, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Кам'янець-Подільський, Україна.
LEVINZON Yevhenii, Graduate student, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv, Ukraine; Junior Researcher, Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4356-0430, e-mail: yevhenii.levinzon@ukma.edu.ua.

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ДП «Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України"», ІА НАН України, Київ, Україна.
NECHYTAILO Pavlo, Ph. D., Senior Researcher, State Enterprise Ukrainian Protective Archaeological Service, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6849-2705, e-mail: nechitajlo@ukr.net.